

RECENZÍÓ

Esetlegességek a tudástudomány és kultusztörténet felől

(Eventualities in point of view the knowledge science)

A. GERGELY ANDRÁS

Nézőpontom a „tudni nem érdemes dolgok” megismeréstudományi aspektusát képviseli. Van az a kényelmes állapot, hogy éppen az a társadalomtudományi szakmai folyóirat, a Metszetek egyik állandó rovata „*Olvass feleslegeset!*” címmel jelenik meg, így nem is kell sokat indokolnom Sik Endre buzdításának megfelelően, amikor így teszek. E népszerű rovat alapozó üzenete a címben is ott rejlik: a mindig haszonelvű és fölöttébb praktikus olvasás nemcsak megfosztja az embert a tudhatóságok széles körétől, de egyenesen ellene is hangolja a kreatív megoldásoknak. Ezért (is) az alábbi közelítésben a szinte „szándékoltan” polcra összekapkodott forráskiadványok körére vetem pillantásom, mégpedig nem egyenkénti és szabatos „könyvrecenzió” formájában, hanem olvasati fellengzősséggel, „felesleges” olvasmányként, mint egy olvasmánykígyóként megjelenítve. Nem mintha bizony akár egy pár tucat oldalas könyv is ne lenne akár évekre vagy korszakra szólóan meghatározó gondolkodnivaló, s ne lehetne asszociálható társa sok más hasonlónak. Kiindulópontom ezért a „fölöslegességet” sugalló, esetlegesen szövegkígyóba tagolt interpretáció lesz, közleményem menete pedig a forrásműből fakadó és fontolásra is méltó árnyrajz. Nem „úgy szakmai” tehát, ahogyan a hivatkozási indexek megkívánják, de úgy életvilág-nyomat, ahogyan ennek tudástókébe fektetése is bizonytalan kimenetelű, viszont legalább talányos is. Ugyanakkor igyekeztem tükrözni fogja részint a francia típusú esszéirodalom egynémely hagyományát, valamint az angolszász típusú társadalmi-történeti interpretációknak, a világmagyarázatok kiegyensúlyozott változatának néhány talánykodó kérdéskörét is. Kevesebb „kritikai” felülbírálattal, de annál több hozzászólói alázattal.

Van ugyanis egy téveszthetetlen szándék a megismeréstudományi közlésekben, melyekben az „univerzális” tudásátadás a hétköznapi közvetlenség könnyed és humoros-ironikus-mesés változatában a tudós „le”adja az ismeretet a lelkes és érdeklődő olvasónak, aki pedig nagykanállal lelkesedik a közleményért és rajongva készletti ismerőseit is a könyv azonnali beszerzésére. (Erről alább némi cáfolattal élek majd, de itt még korai.) Yuval Noah Harari ilyen szerző, aki *Sapiens* című kötetét *Az emberi-*

RECENZÍÓ

ség rövid története alcímmel jelenteti meg,¹ s mint izraeli történész okkal látja úgy: a múlt históriáját még a kutatók is elsősorban azért pertraktálják, hogy letudják végre ezt a feladatot, megerősítve a felszínes érdeklődőt, aki nem „tanulni” akar a múltból a jövő alakítása céljából, hanem mintegy felhasználni mindazt, ami kreativitás nélkül csak szabatos ragozás lehet, de valószínűen ennél mindig csak jóval kevesebb. „Bár a történészek időnként megpróbálkoznak próféciaikkal (nem sok sikerrel), a történelem tanulmányozásának célja mindenekelőtt az, hogy ráébredsen bennünket olyan lehetőségekre, amelyeket egyébként nem vennénk észre. A történészek nem azért tanulmányozzák a múltat, hogy az megismétlődjön, hanem éppen azért, hogy szabaduljanak tőle.” (59.) Harari nem kertel, sőt: az adott történelmi valóságot, melybe beleszülettünk, olyasféle projekt-alapú boldogságkeresés tesztjének tekinti, melynél a csalódás mindig adott a fogyasztói oldalon, de mindig megnyugtató a tudományos aspektusból.

Az indítás lehetne tehát valaminő angol típusú fagyos humor, mely rögtön a képzelenségek közvetlenségéig invitál – a *Homo deus* kötetben már éppenséggel reggelire. „A 3. évezred hajnalán az emberiség felébred, nyújtózkodik, és megdörzsöli a szemét. Agyában még ott motoszkálnak egy szörnyű rémálom foszlányai. 'Valami szögesdrót volt benne, meg gombafelhők. Na, mindegy, csak álom volt'. Az emberiség kimegy a fürdőszobába, megmossa az arcát, szemügyre veszi a ráncait a tükrökben, aztán kávéfőz, és kinyitja a határidőnaplóját. 'Na, nézzük, mi van mára.'” (11.) A programterv valahogy úgy alakul, hogy az életvilág megváltásainak sorában épp az aznapi teendők közé az egyetemes közboldogság megteremtése és a *Homo sapiens*-ből a *Homo deus* megteremtése kerül. Ez nem fog menni, belátja szerzőnk is, úgyhogy a következő 350 oldalát azzal tölti, miképp lenne jövőképe a kiborgok konstruálta világban a 21. századra már csak a halál és az öregedés elkerülését tervező gazdagéknak. A halhatatlanság elérése és a megistenülés kínálja az alapötletet a kötet java részéhez, melyet három nagyobb részben szervíroz: A *Homo sapiens* meghódítja a világot; A *Homo sapiens* értelmet ad a világnak; A *Homo sapiens* elveszíti az irányítást. Ezt tizenegy fejezetben bontja ki, az első rögtön Az ember új projektjei címen egyúttal problémafelvető, szemléltető és tartalomleíró is.²

Láthatóan Harari nem kíméli rajongói táborát. Amit közread, az kettős jellegű: történelem-tannak elnagyolt és vázaltszerűen kevéske, ami a tudomány nyelvén a „népszerűsítés” kategóriája. Ami azonban közérdeklődés tárgya lehetne, az viszont tudományos. Így az egész – van ilyen műfaj, csöppet sem szóljuk le őt és művét – népszerű tudományos történelem. Annak viszont elsőrangú. Kortárs is, de van ben-

¹ A kötet elérhető itt: <https://www.scribd.com/document/353478380/Yuval-Noah-Harari-SAPIENS-Az-Emberiség-Rovid-Tortenete> Yuval Noah Harari (2017): *Sapiens. Az emberiség rövid története*. Animus Kiadó, Budapest, 384 o.

² Yuval Noah Harari (Torma Péter fordítása) (2017): *Homo Deus*, Animus Kiadó, Budapest, 367 oldal. A kötet a világháló és az Animus Kiadó jóvoltából elérhető és olvasható itt: <https://www.scribd.com/document/388452601/Homo-Deus-Harari-Yuval-Noah-pdf>

RECENZÍÓ

ne evolúciós kezdetektől jövőtervezésig minden, s az „antropocéntól” a „humanista forradalom” és „a szuperember színre lép” kérdésén át a „dataizmus” adatfolyam-kezelési mutatóiig a tudás és tanulás emberi folyamatát úgy követi végig, hogy még én is megértem. Forradalmi technológiák és méltatlan visszaélések tengere ül a kötet példáin, de „a szög, amin az univerzum lóg” mégiscsak a humanizmus, az ember-szeretet kulcsfogalma. A lehetséges példatárban egyik oldalon a milliók és milliárdok (emberben, költségben, távolságban és jövőképben egyaránt), velük szemben „a kormányok, hadseregek, vállalatok erősen behatárolt érdekei” (312.), s mert „az információ szabad akar lenni” (327.), az első emberi kommunikációs csoportoktól a futurologiai tesztekig veszi végig a hatékonyságok történetét, a békék és háborúk, vírusok és fertőző betegségek, aszályok és fellázadt robotok várható életképeivel, a „történelem során először többen halnak bele abba, hogy túl sokat esznek, mint abba, hogy túl keveset” fenyegetésével együtt is. Népszerűvé teszi a nem ismert összefüggéseket, elszámol a csalfa képzeleteinkkel, s tükörbe néz helyettünk is. Hogy az általa felskiccelt „emberiség” hogyan talál majd tükröt a reggeli arcvonások üzembé-nyes rendezéséhez – ezt már nem pontosítja. De kétségkívül tud róla, hogy van olyan világ, amelyben nem létezik tükör – s az nem is kicsi.

Sőt, mint alanyi szerző, a homo deus-hoz vezető utak közül is válogat. Már nincs egyetlen vallási főistenünk, megteszünk hát helyébe mást és másokat, a lényeg a szertartásos gesztuson, a teremtő lélek felszabadult torlódásán van. De bekúszik ebbe az istenkeresésbe a „hallgass az algoritmusokra!” szentencia is (336.), amelyből rögtön előviláglik, mennyire nem azoknak szánja olvasatát, akik nem olvasnak soha semmit (mert mondjuk analfabéták, nincsenek könyveik és világhálójuk, megélhetésük bizonytalan, vagy edzéstervük túpontos, vagy rabokra vigyáznak, vagy éhezés terhelte világban élnek stb.).

Harariban az a jó, s egyúttal az a felszínesen cseles, hogy szépen és ügyesen ellen-pontoz, de ezt nem sürgetően teszi, hanem látványos sugallatokkal. Azt írja például: „Ha éjszaka szünyogok zümmögnek a fülünkbe, és zavarják az álmunkat, tudjuk, hogyan irtsuk ki őket; ha azonban egy, az agyunkban zümmögő gondolattól nem tudunk aludni, azt a legtöbben képtelenek vagyunk kiirtani magunkból”. Mármost ez jól hangzik egy amerikai középosztályi fülében, de a mondat mintegy megfélemedezik arról a kb. két-három milliárd emberről, akinek mindig is dűnnyög valami szünyog a fülében, mert olyan helyen él, s arról a további ugyanennyiről, akinek nem szoktak agyában gondolatok zümmögni. Egész „emberiségben” gondolkodva ez talán csak fele arány, de a mondat respektusa mégsem méltatja őket elfogadásra. Vagy: „több ember halálát okozza az öregség, mint a fertőző betegségek; és több ember követ el öngyilkosságot, mint ahányat a katonák, terroristák és bűnözők együttvéve megölnek. A kora 21. században az átlagember halálát sokkal nagyobb valószínűséggel okozza a mértéktelen zabálás a McDonald’sban, mint az aszály, az ebola vagy az al-Káida támadása” – a gondolat szinte minden eleme érvényes, de valahol mégis hiányzik az öregség közvetlen nyűgjeinek érdemi tudomásulvétele, a fertőzöttek kín-

RECENZÍÓ

jai, az öngyilkosságok civilizációs okai, a pszichés bántalmak özöne, a terrorizmus fenyegetésétől való félelem több földrésnyi ténye, a McDo-ba sosem járok végtelen tömegei stb.

Mindezek Harariban nem a felszínesség jelei, hanem talán a kontrasztok fogalmazására, hatékony előadásmódra beállítottság tapasztalata, az olvasói elszántságban rejlő ellentmondani akarás gondolkodás-közelbe invitálása. Mondok egy hangzatosat – ha tetszik, fogalmazz pontosabban, ha meg nem, akkor fogalmazz saját magadnak másik hangzatosat. Ehhez egész kötete oldalanként tele van ilyen mondatokkal vagy gondolatokkal. S mert a kötet alcímeként a jövő történetét is ígértetbe foglalta, igazán impozáns, hogy már az első fejezetben kijelenti: amíg 1016-ban lehetett tudni, hogy a jövőt fél évszázadot ugyanaz fogja meghatározni (királyok és papok uralma, éhezés és járványok, háborúk és félelmek), addig 2016-ban már semmit sem lehet arról tudni, mi lesz 2056-ban – sem a világról, sem a hatalmakról, sem a békéről, sem a járványokról, sem az ember testének milyenségéről (58.). Így hát a rövid civilizáció-történet meglehetősen rövidre tudna sikerülni, a „tudás paradoxona” egyhamar összecsuklana az előrejelzés szakszerűségének hiánya és lehetetlensége miatt. A kötet ennek dacára tele van nanotechnológiai hipotézisekkel, virológiai jóslatokkal, mesterséges intelligencia-félelmekkel, a tudható tudás tudhatatlan tartományaival. Jó is ez, meg kevés is. Szép és impozáns, amint az emberiség történetét („projektjeit”) meghatározó egzakt félelmek körét az éhínség, a járványok és a háborúk immár letudott gondoljaival jellemzi, majd megállapítja ezek múlt idővé válását és „az ember új projektjei” szerinti újratervezések aktualitását. Beleértve az értelmes tervezést, az ember önmagáért való létének céltudatosabb kimódolását, s maga az értelmes lét feltételeinek aktualitását is. „Tisztán tudományos szempontból az emberi életnek egyáltalán semmi értelme nincsen. Az emberiség egy vak fejlődési folyamat eredményeként jött létre. Tetteink nem valamiféle kozmikus, isteni terv részei, és ha a Föld bolygó holnap felrobbanna, az univerzum valószínűleg ugyanúgy működne tovább. Legjobb mostani tudásunk szerint az emberi szubjektivitás nem fog hiányozni belőle. Ennélfogva bármiféle 'értelem', amit az emberek az életüknek tulajdonítanak, csupán káprázat” – írja sok-sok hangzatos bekezdése között, még mielőtt egykedvűen kijelentené, hogy a művészetek és élményvilágok, tudás és érzemény, adataink és vízióink mind-mind a dataizmus rabságába kerülnek (Tizenegyedik fejezet), ahol ha a kereszténységnek és a kommunizmusnak is egyaránt sikerült totális uralomra jutnia, jó esélye van a dataizmusnak is.

S ha immár legyőztük a fertőzések világpusztító tömegeit, le a háborúk folytonosságát, valamelyest az általános éhínséget, a „mihez kezdünk ezután” előjegyzési naptárba kívánczó alternatívái között az öregedés legyőzését, a halál kicselezését és az ember teremtő istenné tételét regisztrálhatjuk a mai programok meghatározó részeként – hogy holnap ismét álmos-gyűrötten tükörbe nézzünk és újabb tervekkel célozzunk meg. Az emberiség lehetséges jövőinek vázlatrajzával Harari érzékenyen

RECENZÍÓ

provokál és népszerűen oktat is. Előző műve, a *Sapiens*-kötet, az emberiség múltjának rövid története után a jelen jövőtörténete mint *Homo Deus* perspektívája sokkal izgalmasabb számos más sci-fi-nél, melyek csupán közelítik a rövid mesét, de az ember 2.0-ba száműzését ugyanakkor bölcsen és izgalmasan megoldják. Még újabb kötete 21 leckét kínál a 21. századnak.³ Miért ne lehetne ugyanakkor a saját jövő saját képével szembesülnünk a saját tükrünkben? Legalább holnapig, s még mielőtt tükörképünk végleg eltűnik a láthatóság tartományából, még „röviden”.

Amúgy meg, ne higgyenek nekem egy betűt sem! Inkább olvassák Hararit! Mert ha ő nem is mindenkit érdekel, a holnap viszont igen. S erről sokat mond, akkor is, ha sok jövő még jóval több lehetőségéből csak rövid szentenciákkal vegyes ráérős pillantásokat válogat.

Ám kérdés marad végül: a sokat mondás, a sűrű üzenet valóban korunk rentábilis eljárása-e? Ha a feltételezett és kivitelezett dataizmus máris itt toporog az ajtónk előtt, sőt a képernyőnk közepén, akkor mivé lesz az olvasó ember, aki éppenséggel Harari munkáit vagy mást falatozna reggelire és ajánlana altatóként a nagypapának vagy a tengerparti középosztályi nyugdíjasoknak? Az olvasáskutatások többsége szerint ma már a „klasszikus” értelemben vett olvasó igencsak ritka, (persze tölem is ritka ily általánosító megfogalmazás), a kritikus olvasó még kevésbé az (mint majd alább kitérek erre is) – de mi történik akkor, ha a korszellem, az olvasói érdeklődés, vagy éppen a társadalom-, ízlés- és irodalomkritika vállalja a gondját annak, amit hivatásszerűen az olvasói magatartásnak kellene beteljesítenie? A kritikai kritikus persze ritka lélek, de annál többre viszi, amikor megszólal – s ilyenkor az olvasói is érzékenyebbé válik.

Efféle indítással ugyanakkor nehéz mire menni egy kötetnél, ha *Az olvasó lázadása?* – *Kritika, vita, internet* címen mutatkozik,⁴ amelyben szerkesztők, szerzők, filozófusok, esztéták, műfordítók, eszmetörténészek, film-, színház- vagy zenekritikusok mondják el meglátásaikat egy „ántivilágban” lezajlott kritika-vita mai aktualitásairól, mégpedig egy konferencia kibővített előadás-anyagával, öt fejezetben. „Miközben a kritikaírás (és kritikatermelés) majdhogynem magától értetődő tevékenységként zajlik a különféle médiumokban, számtalan kérdés vár megvitatásra. Ezek nem csupán elméleti kérdések: mindenkinek választ kell adnia rájuk, aki kritikaírássra szánja el magát, [...] válogatást nyújtunk a különböző folyóiratok oldalain zajló »kis kritikavita« írásából, valamint helyet adunk a kritika kérdéseit továbbgondoló, kifejezetten a kötetünk számára készült tanulmányoknak is” – szól a kötet fülszövegnyi ismertetője. Ezen túl már a kritika felfogásmódjainak szubjektivitása (Keresztesi József, Károlyi Csaba, Elek Tibor, László Emese), és oktatásának értelme, képviselőinek példái (karakteresebben Gács Anna: *Tudós kritikusok, kritikusegyéniségek, mezei kri-*

³ Yuval Noah Harari (2018): 21 lecke a 21. századra. Animus Kiadó, Budapest, 304 o.

⁴ Bárány Tibor – Rónai András (szerk.) (2008): *Az olvasó lázadása? – Kritika, vita, internet*, Kalligram Kiadó, Budapest, 290 o.

RECENZIO

tikusok és kritikus fogyasztók. Mi értelme kritikaírást tanítani az egyetemen?) jelzik a műbíráló roppant változékonyságát, a modern magyar irodalomban megjelenő relevanciáját (Rákai Orsolya, Margócsy István, Sári B. László, Kálmán C. György), elköteleződéseit, önmagát pozicionáló képességét és hitelesítő mibenlétét (kiemelve Horkay Hörcher Ferenc: *A kritikus ízlése és személyiségének hitelessége. A kritikaírás esztétikatörténeti és gyakorlati filozófiai szempontú megközelítése*). Majd az olvasó is megszólal a harmadik részben, lázadó hangnemben vagy a nyomtatott irodalom arcvesztésének tanújaként (Dunajcsik Mátyás: *Az olvasó lázadása, avagy túléli-e a kortárs irodalmi élet arcvesztés nélkül az online nyilvánosság robbanását?*), a „szép közhelyek és izgalmas tévhitek” között vergődő autonóm kritikusok hangnemében (Vári György, Bárány Tibor), a kritika anatómiájáról gondolkodva (Lapis József), vagy éppen a kritikus közösség online és irodalmi életbeli nyilvánosságát szemlélve (Tófalvy Tamás). Szervesen követi mindezt a negyedik rész „néhány halk hangra” komponált monológgal (Tompá Andrea), a zenekritika feladatával (Molnár Szabolcs), a kritikus tömeg (Vaskó Péter), a tévékritika (Szerbhóváth György), a női és férfi törzsi „szerepmegosztások” (Széky János), a filozófiai kritika (Faragó-Szabó István) és a még lehetséges műfajok közül a „lájkkolt” világ képviselőinek hangján (például L. Varga Péter: *A kultuszképzés alakzatai. Ideológiai konstrukciók a populáris zene kritikájában*). A záró fejezet Bán Zoltán András: *Meghalt a Főítész, elmúlt a rút világ!* hangján a „Zsarnoki világban” létezett Főítész, a Hivatalos Művészet kora utáni kreatóri-befogadói világállapot átalakulását követő nehézségekkel ismerteti meg a (talán még valamennyire létező) Olvasót, mely a magyar nemzeti drámaisággal kijelölt szerepcsoportok közötti interferenciákra koncentrálna, mígnem megállapítja: „A mai helyzetről írni nem nehéz, a mai Irodalmi Világ röviden az EZ VAN világa. [...] Az EZ LETT világotól eljutottunk az EZ VAN világához, miközben érintettünk egy korszakot, amelyben Valaki, egy igen Jelentős, jó ízlésű és komoly Élettapasztalattal bíró Ember azt mondta, hogy EZ LEGYEN! [...] A kritikus akkor Irodalmi kritikus, ha kritikaírás közben elsősorban az érdeklő, hogy segítségére legyen az Olvasónak a Megértésben és az Élvezetben. Az Irodalmi kritikus nem csupán Szakember, aki megtanulta azokat a szabályokat, amelyekhez az általa megbírált íróknak igazodniuk kellett, a kritikusnak Teljes Embernek kell lennie, akinek van meggyőződése, vannak elvei, továbbá van Tudása és Élettapasztalata” (289–290.).

S ha fennmarad a kérdés, lázad-e az Olvasó, vagy hétköznapien túléli-e az arculatvesztő hatások összességét, melyek az online kínálatból érik, akkor már talán ezeket a sorokat is érdemes volt fölidézni a kritikai világ társadalomképéről és a társadalmi világ kritika-képéről is. E kölcsönhatások nélkül ugyanis sem konferencia, sem tanulmánykötet, sem ideák gyűjteménye, sem EZ LETT állapota nem lesz elegendő a fogyasztói túltengés élvezeti irodalomra gyakorolt elnyomó hatásaival dacolni.

Olvasóként ugyanakkor az EZ LETT és a Mi Kik Lettünk közrehatása mindig viszony kérdése is, visszautalva Hararira is, meg az irodalmi befogadáslélektan tüne-

RECENZÍÓ

ményeire is. Erre a láthatósági állapotra, sőt kitettségi vészhelyzetre hívja föl figyelmünket Byung-Chul Han: *A transzparencia társadalma* című kötetében,⁵ ahol a szerző hangneme – mint esszéköteteiben rendre is – igen transzparens tudást kínál. Vagyis dehogy azt! Ugyanis a fennebb olvasni javasolt Hararihoz méltó módon a dél-koreai származású német kultúrakutató, a Berlieni Művészeti Egyetem professzora is hasonló, aki impozáns munkásságában, a maga német eltökéltségű racionalitásával és amerikai tónusú retorikájával megteremti azt a poentírozott ellenképet, amelynek őszinte örömmel hihetjük el a felfedezést, hogy valami olyasmit fogalmaz meg, amiben magunk is egyre inkább hiányt érzünk kibontakozni. Han ezt a „transzparencia” szakkifejezéssel illeti, tisztelettel és meghaladó szándékkal Jean Baudrillard, Michel Foucault, Paul Virilio, Pierre Bourdieu, Christopher Lash, Roland Barthes, Jacques Derrida és mások műveivel kapcsolatban, mivel ugyanis a „lájkkokat” követelő felszínes banalitással szemben – ami a jóváhagyó és belenyugvó pártolási szándékot, a fogyasztó sikeres megetetését jelképezi – (értelmezése szerint) az emögött meghúzódó piacuralmi megrendelés és multinacionális fogyasztóiség online térre kiterjesztett hatása áll. Ennek látványos előképeit olvastuk már a társadalomkutatás 19–20. századi szakembereinél sok évtizeden át, de Vance Packardtól és Max Weber-től, Simmeltől Hankiss Eleméren át Fredric Jamesonig és a planetáris László Ervinig szinte mindenki a feltételes jövőkkel operált, így ez sem valami óvatos távolságtartó nézőpont. Viszont semmi sem tartja vissza Han-t attól, hogy értelmező, elemző és hangzatosra fazonírozott rendszerkritikai szemléletmódját egy hagyományos média, a könyv formátumába öntse. Mégpedig a tipikusan habkönnyű társadalomtudomány esszéköteteibe, melyeket nem valamely monumentális világegész tükreként kínál, de a jólét elviselését, a környező társadalmi világ történéseinek kritikai szemlélését adva jelentet meg, nem kevesebb szándékkal, mint a fogyasztói módon kételkedő társadalmat a kétségek fenntartására nyomtatott formában ösztökélve.

Han munkáiból öt is napvilágot látott az elmúlt néhány évben magyar fordításban (most jelenik meg a hatodik, az egész Glóbusz védelmében megszólalva), melyekből jól látszik, hogy a kötetet formázó tanulmányok valójában francia-amerikai típusú esszéműfaj meglepő darabjai. Han ugyanis annyi síkon és tárgykörben mozog, hogy ennyihez érteni sem lehet, de másként gondolni igen, viszont ez nem könnyű. Konzisztens logikájú, igen felkészült sztárfilozófusról van szó, kinek egynémely tárgyköre is hatfelé ágazik, könyveinek sora pedig további hatfelé, öt kötete azután már harminc felé... De világos levezetéssel, impozáns stílusban egyszerre győzedelmes elemző, kemény rendszerkritikus, s nem mellesleg szikrázóan tiszta logikával kajtatja végig korunk meghatározó társadalmi folyamatainak kulcsjelenségeit. Olyanokat például, mint a „pozitív” világkép (vagyis a mindig és mindenben megerősítő!) léte és igénye – szemben a kritikus és elemző meglátásokkal; vagy a „kiállítás tár-

⁵ Byung-Chul Han (2020): *A transzparencia társadalma*. Ráció Kiadó, Budapest, 136 o.

RECENZÍÓ

sadalma” jelenségét, melyben a látványosság és a muzealizálódás, a színrevitel és a megmutatkozás súlyos tételeiként éri tetten a kritikai távolságtartás, a megfontolás, az eszmélkedés, az „olvasat” hiányát. De ugyanígy ír a szexipari és pornó-kereskedelmi igények látványossági alapjait elemezve a tárgyi világ és az eszmék „pornósodásának” útjáról, az infotechnológia mindent eluraló világát is rajtakapja a haszonkulcsos önérdékűségen, a „felgyorsulás társadalmának” mérhetőségi mutatóit is bemutatja az adatbázissá tett emberi mutatóink prakticitásával, majd a „leleplezés társadalmának” tudásminőségeit is fölplankolja, az „ellenőrzés társadalmának” okait és következményeit is egy rohamban taglalja. Ezzel lényegében lehetetlenné teszi, hogy gondolkodási rendszerének egésze nélkül váljon hangzatos idézetek tárgyává. Minden mondatában van valami könnyen elfogadható, továbbá esetleg talányos, s mire végiggondolhatnánk, máris átsiklik a kifejtetlen hasonlat, a hétköznapi poézis „ismerős” területeire, ahol meg tovasiklik egy még jobban hangzó szentenciával.

Mindezzel a rálátás könnyedségének látszatát teremti meg, sőt szinte sugallja is, hogy elemi igényünké vált a legtitkosabb folyamatok rendszerszintű átláthatósága, melyekre immár ügyesen ráépül a korrupció világszintűvé válásában eszközzé lett bizalomhiány, „a hatalom belénk költözött” én-élmény, sőt a rejtett hatások és ellenőrizhetetlen folyamatok követhetetlenül sokadik következményeként (a számadatok evidens látszata mögötti) rejtett haszonszerzés lett a kulcsfogalom. Elnagyolt (és „könnyed”) olvasatban: minden bekezdésében van legalább két kulcsmondat, rövid és értelmes kinyilatkoztatás, amely kötet cím lehetne, s van öt-hat további, ami nemcsak jól idézhető, de maga a rendszer egész logikájának átlátása nélkül csak csábító szlogenné válhat. És alig marad új bekezdés, amelyben ne lennének az előzőkhöz képest is új fordulatok, sokfelé nyíló felfedezések, többretegű gondolatmenetek, átlátható megjelenítések. Szinte csupa láthatóról beszél, de szinte mindvégig a nem látható rejtelmek elemző mélyrétegeinek sajátosságaival bontja ki állításait. Példaképpen: „Egyetlen szó sem uralja a közbeszédet oly mértékben, mint a transzparencia. Mindenekelőtt az információ szabadságával összefüggésben szólítanak fel rá nyomatékosan. A transzparencia követelése mindenütt megjelenik, és egészen addig fokozódik, hogy fetisizálják és totalizálják. [...] Így a transzparencia társadalma először is a *pozitivitás társadalmaként* manifesztálódik.” (Han 2020: 9.) Vagy: „A transzparencia társadalma nemcsak igazság nélküli, de a látszatot is nélkülözi. Sem az igazság, sem a látszat nem átlátszó. Csak az *üresség* egészen áttetsző. Hogy rögzítsék és uralják ezt az ürességet, információk tömegét hozzák forgalomba. Az információ- és képtömeg olyan telítettség, melyben még érezhető az üresség. Pusztán a több információ és kommunikáció nem *teszi világossá* a világot. Az átlátszóság sem teszi világosan láthatóvá. Az információtömeg nem hoz létre *igazságot*. Minél több információt bocsátanak ki, annál áttekinthetlenebbé válik a világ. A hiperinformáció és a hiperkommunikáció nem hoz *fényt* a sötétbe.” (Han 2020: 78–79.)

RECENZÍÓ

Szerzőnk már bevezető fejezetében rögzíti a hitelesnek mutatkozó látképet, mennyire kitétek és számkivetettjei vagyunk mindazon személyes és elidegenített képzeteknek, melyekkel mindennaposan élünk, amivel arra is föl hívja a figyelmet, hogy az információra éhessé tett társadalmak nem a mélységi, elemző, vitatkozó, árnyalatokat kereső, eltérésekben örömet lelő befogadóra hangoltak. Hanem éppen a piaci rendszerek hatékonysági mutatói alapján a csinálmányokra, a szimulákrumokra, a formálisan megfelelni látszó (központilag egyénített, de ezzel egységesített) látzatokra épülnek, melyek a gyorsuló információ-áradatnak mindent alávetnek, így az egyénítés bármely módját éppúgy, mint az egyet nem értés legcsekélyebb esélyét, a különbözős legsajátosabb változatait, a gondolkodás és reflexió egyéni módjait is. Han korunk kulcskérdéseire keresi válaszait, sőt provokál könyveivel és tanulmányával, melyekben kemény kritikával illeti a piaci kapitalizmus szellemét, az iparszerű logika kíméletlenségét, a kizsákmányolás résztvevőinek önkéntes behódolását abba az önkéntessé tevő gyarmatosításba, amelyben a külsőleg meghatározott ember a belsőleg érvényesülő embertelenség védtelen áldozatává lesz. Másik két kötetében, a *Pszichopolitika*⁶ meg *A kiégés társadalma*⁷ oldalain is a teljesítmény társadalmának elfojtott lázadások helyetti, önkizsákmányoló eredményességi és hatékonysági mutatóit vezeti vissza az ember testére erőltetett kényszerességek okozataira, az önkizsákmányolásban megjelenő önkéntes hajszoaltságban a teljes kiégésig eljutó személy kiúttalanságait mutatva meg (ezek azután visszatérnek *A szép megmentése* [2021] és a *Csillapító társadalom* [2021] kötetében is). Vagyis e jelenségek kritikai értékelésével mintegy bizonyosságát is adja annak, hogy a társadalomtudományok rendszerszerű működésmódja – akarata ellenére is – csúfosan beszorult ugyanebbe a kívülről meghatározott teljesítménykényszerbe, ettől pedig szaknyelvre szűk körök mániákus mormogásává vált, a szociológia, filozófia (s olykor még a szakantropológiák is) éppúgy elidegenedtek választott tárgyuktól, mint a politikai szereplők a szavazóiktól. A tudás- és beruházási tőke pedig éppen ezek haszonvételi kulcsai segítségével szabadon áramlik tova a még gazdagabb megtérülés, a tudás piac eredményeit felmutató sikerek felé. Az áldozatok immár mellékesek. Részükre „nem maradt emlékezet, merthogy a spektákulum társadalmában a tudnivaló is csak néznivaló, az élmény sem személyes” – így azután rendszerlogikává, korszellemmé válik, hogy a „minden más” választása is ezerszer könnyebb, mint az egyedi, saját, személyes, megfontolt válasz bevitele bármely kívülről generált felületre. A spektákulum társadalma (Guy Debord kifejezésével) egyoldalú kukucska, s abban minden egyéb aspektus csak zavaró „zajsztint”, ugyanis csak lassítja a rendszer hatékonyságát, amely a forgalom mércéjére van beállítva, s nem a tétovázás léptékére. Tétovázni, lamentálni, latolgatni vagy másként gondolni nem elfogadható, nem „divatos” megoldás – mert

⁶ Byung-Chul Han (2020): *Pszichopolitika*. Typotex Elektronikus Kiadó Kft., Budapest, 116 o.

⁷ Byung-Chul Han (2019): *A kiégés társadalma*. Typotex Elektornikus Kiadó Kft., Budapest, 112 o.

RECENZÍÓ

divatos az, amit mások is követnek, egyszerűen és kertelés nélkül, egyformán és egyénítés kísértete nélkül.

Egyszóval Han minden esszéjében, s persze feltehető, hogy egész munkásságában felváltva van jelen a hangzatoság, a vitathatóság, az elnagyoltság és a kínosan pontos kutatói életérzés, a tapasztalati „tények” és a tény mint fogalom mibenlétét is elvitató, tudományos jelenlétét erőteljesen cáfoló attitűd. Nehéz mit kezdeni a (szinte egész „világtársadalomra” vagy piaci kapitalizmus rendszerére vonatkozó) állításaival, ha nem rendelünk hozzájuk konkrét helyszínt, közösségeket, adót és vevőt, haszonlesőt és fantasztát, adathömpölygetőt és mélyelemzőt, közlőt és befogadót – vagyis a fogyasztóiség egész kultúraelméleti mögötteséből valamit, amire konkrétan is igaz egy-egy tézis-formátumú állítás. Például „a dataizmus digitális dadaizmus” jól hangzó szlogen, de főképpen azoknak, akik a szlogeneken túl is látnak...; „Ami önmagában nyugszik, önmagánál időzik, annak nincs többé értéke. A dolgok csak akkor tesznek szert értékre, ha látják őket” (Han 2020: 25.) – nos igen, az értékek „kiállítás”, látvánnyá és árucikké válásának folyamata az emberre magára is átvethető, a világból számunkra elérhető rész-világok meg tényleg létezhetnek ebben a virtuális, képzetes, szimbolikus, ikonikus alvilágban is – de ez szükségképpen azok számára utalás-hivatkozás-érvelés, akik maguk is kiállított tárgyak vagy kitettségtől féltő egyedek, megfigyelt lények vagy reménytelenségbe zuhant személyiségek akár. Ezekon túl azonban mindama megfontolás, amivel Han él, igazi kihívás, elemzésre méltó agyszerkentés része lehet – s ha nem leszünk ebben is kifejezetten önmagunk uraiként szolgáló alávetettek, akkor ebben állhat feladatunk, lássuk át, amit átláthatunk. A nehézség éppen abban áll: mit kezdünk a hangzatosan látványos, lakonikusan mélységesre mutató, de elkülönítő szekvenciákba tagolt „kis világgal”, miközben a szerzői szándék folyamatosan a „nagy történésekre” hivatkozik. Mi több, a *Csillapító társadalom – A fájdalom ma*⁸ kötetében már nemcsak a neoliberalizmus új hatalomtechnikai gyökereiről szól, hanem mellérendeli az ebbe a munkamániába egész érdek- és értékrend-átalakítással indirekten beleszoktatott társadalmat, meg az önkéntes kiszolgáltatottságba merevedésünk és hamis látszatokat dicsőítő önteltségünk egész motivációs hátterét, valamint az így megképződött álságos világ „pozitivitásának”, elvitathatatlanságának kényszeres elfogadását is, amivel a „problémázó” típusú gondolkodó emberek közhatalommal és közléskötöttségekkel megfegyvelmezése kell együtt járjon, amíg a Big Data ezt igényli a „minden eladó” kultúrára épülő ál-világon belül. Ám ez a „doppingtársadalmi” önellátás, a kiegész elleni morális tiltakozás, a mókuserékbe betöretés elleni közérzet valahol mégiscsak fényesen jelzi, hogy ártalmas jótétemény vesz körül bennünket hatalom és média, értékek és normák, viselkedési illemszabályok és behódoltatási technikák terén. S bár ezt részben tudjuk is, az ekkénti megfogalmazások hangzatosága éppen a tiltakozó

⁸ Byung-Chul Han (2021): *Csillapító társadalom – A fájdalom ma*. Typotex Elektronikus Kiadó, Budapest, 91 o.

RECENZÍÓ

máskéntgondolás elől veszi el a teret, amikor a Han által is kritizáltan, totálisan és fénylően lesimítottan tálat világ ekképpen, képletszerű elfogadására épít. Ha igaza van Hannak a melankolikus vagy szolgai elfogadás veszélyeiben, továbbá a lesimított materiális árukínálat piacképességében, akkor nem akadályozhatja meg, hogy gondolataiban ugyanezt az eljárást és elvárást fedezzük föl és ellenvéleményezzük. Ha kulcskérdéseire fókuszálunk: hatalomkritikai nézőpont, globális kitettséggel és multicégekkel szembeni kiszolgáltatottság szociológiája, amit képvisel, a kitettség és kiegész lélektani aspektusaival, a média és a digitális világ ördögi trükkjeinek pszichotudományi megnevezésével, a még lehetséges emberi személyiség védelmével kiteljesítve mindezt. S mert Han egyre ismertebb lesz, szándéka egyre transzparensebb lesz, értékvilága pedig új legitimációs teret nyit azoknak, akik az eddigiekbe nem fértek bele vagy csak kritikátlanul elfogadták azt – így most éppen Han lesz az, aki az ismertség és elismertség partvonalán „a kudarc retorikája” és a „vállalt illetéktelenség” jegyében megfogalmazható felismerések elszenvedőjévé lehet.

S mint aki egyik megalkuvását a másikba ölti rögtön, Han köteteit itt vissza is teszem a polcra, s újabbat elemek ide. Annál is inkább, mert az utolsó mondat két idézőjeles hivatkozását már ebből vettem, mégpedig nem a hangzatos tudomány-koronázó eszmélkedés kínálkozó látványosságai közül, hanem a csendben, kitartó műhelymunkában, szakkollégiumi milióben zajló kutatási tanulmányok címeiből. Ez a kötet látszatra valóban valamiféle „esetlegességek” felé kutakodik, de feltáró részleteiről éppen a beleolvasás közben derül ki, miként hangzik fel a mélyebb elemzés igénye egy konferencián, melynek a *kanonizáció* a fő témaköre. Bölcsője ugyanakkor az idők során némi formális presztízsváltozást elszenvedő, ám láthatóan tudományos műhely mivoltában mégis újraéledő Eötvös Collegium, ahol Lengyel Imre Zsolt (ELTE BTK) szerkesztette egybe *Az ismert és az elismert. Az Eötvös Collegium magyar műhelye 2008. évi konferenciájának előadásai*⁹ szolid, de ébresztő kötetet. Ezek irodalomelméleti és -történeti tanulmányok, szinte teljességgel a „tudni nem érdemes dolgok” körébe tartozó problematikákkal. Viszont éppen olyanokkal, melyek a történeti, művészeti komparatiztika – és a bevezetőmben utalt téveszthetetlen szándék a megismeréstudományi közlésekben – bűvös együttesében kívánnak eddig nem ismert vagy meg nem nevezett tárgykörökben adekvát ismereteket felmutatni.

A hallgatói tanulmányok a várható módon széttartó eljárásnormát és elemzési metodikát követik, egyedi hangot és elmélyült foglalatosságot is tükröznek – épenséggel a kanonizáció legeltérőbb megmutatkozásaiból véve példáikat. Pelesék Dóra például *A fantasy műfajáról* összegzi a fantasztikus irodalom „hibrid funkciós univerzumának” az „akadémikus kánonokban” megtestesülő formációkhoz képesíti „második nyilvánosság kánonjaiban” kialakuló blogvilágjáról formált áttekintést. Kis Béla egy értelmezés és szövegcsönkítés példázatot vonultat fel egy 18. századi

⁹ Lengyel Imre Zsolt (szerk.) (2009): *Az ismert és az elismert. Az Eötvös Collegium magyar műhely 2008. évi konferenciájának előadásai*. Ráció Kiadó, Budapest, 168 o.

RECENZÍÓ

jezsuita tankönyvből, Gór Zsófia egy József Attila metaforikus-metonimikus költői elemeit bemutató áttekintést ad a tárgyias líra *Téli éjszaka* versben tükröződő szerzőelvéről, Gintli Tibor *A komparatiztika mai lehetőségeit* láttatja Krúdy-olvasatokban, Hajdú Anna *A „leszerelt Don Quijote”* játékmotívumának kérdését elemzi Örley István írói arcképében, Bátor Anna egy 19. század eleji szórakoztató szépprózai hagyományt vesz optikája elé „az el-elfeledett Románok Titka” címen tárgyalható elitirodalmi-protohistóriai kánon példájával. De megtalálható itt specifikus rész kérdések tematikája is (például Kis Orsolya elemzi Király Odett férfi és női irodalom határterületein átjáró kortárs szerepszerőségek érvényesülését), vagy az áttekintő aspektusban Tóth-Czifra Júlia példázza *Kánonképző kalauz* címen a magyar irodalom történeteinek történetét és kanonizációs folyamatait. Épp ilyen izgalmasak az egy-egy szerzői életműben kiszemelt folyamatok, így Simon Gábor *A vállalt illetéktelenség: Németh László önkanonizációs gesztusairól a Gyász kapcsán*, vagy Lengyel Imre Zsolt *A kudarc retorikája. Tamkó Sirató Károly a kánonban* című dolgozata, Fölköli Gábor *a személyes művészi értékhierarchia Tolnai Ottó munkásságában* kérdésével, meg Papp Ágnes Veronika *Mi lett veled G. B. Shaw – magyar kanonizációja 1956 után* válaszaival láttatja, hogy megannyi kánon utólagos „átkanonizálásakor” is fennmaradnak evidenciák, tehetségek, példázatok, életutak, szerzői szándékok, ideálok és ideák, szakralizációs kísérletek és defetiszáló kölcsönhatások egyaránt. Kell ez már csak azért is, amiért a fennebb megjelenített „magastudományos” vagy „elitstudományt” tükröző értelmezési módok sokszor mélyebben alatta maradnak az olvasói reflexióknak, mint az szerzői/olvasói látószögből csak akár elképzelhető volna. S mindebben az idő, a rálátás, a belátás és megértés folyamata, meg az egymásra rakódó interpretációs síkok ugyancsak azt érzékeltetik, mennyire rendszerező elvé, strukturáló (és időiségében megszorító) lehet az ismertet ismeretlennek venni, vagy az elismertséget az ismertséggel keverni.

S akkor még messze nem tartunk a bölcslelettudományok historikus elköteleződésénél vagy az irodalomtudomány egy speciális ágának éppen történeti széljársókban fölerősödő szerepidentifikációs mintázatainál. Ilyen példaértékű, egyszerre retrospektív és lokálisan érvényes, kultuszlelemző és maga is kicsit kultuszt formáló ráközelítés a Hudi József és Tóth G. Péter szerkesztette *Emlékezet, kultusz, történelem* kötet,¹⁰ melyben az öt nagyobb fejezet 230 oldalon osztja el az 1848–49-es emlékezeti eszmerendszereket a konvergencia és divergencia (Fleisz János), a Mosen, Somogy, Fehér és Hajdú-Bihar tájékán (Hegedüs Zoltán, Csóti Csaba, Gálné Jáger Márta), Sopronban (Dominkovits Péter, Németh Ildikó) vagy a Dél-Dunántúlon (Bősze Sándor), Pécsen vagy Fiumében megtelepedett emlékezetpolitikai készletek (Horváth Lajos, Gergely Anna, Gazdag István) alapján, a családi mentális örökségben megmaradt példák (Varsányi Péter István, Füzes Miklós, Márfi Attila, Kaposi Zoltán,

¹⁰ Hudi József – Tóth G. Péter (szerk.) (1999): *Emlékezet, kultusz, történelem*. Laczkó Dezső Múzeum – VEAB, Veszprém.

RECENZIO

Zakar Péter), vagy az egész korszakokra jellemző emléképités utóhatásainak kérdéskörével kiegészítve (ilyen a kötetben Vörös Boldizsár példatára az 1848–49-es alakok 1918–19-es reprízéről), illetőleg e folyamat mint kultusztörténet „lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig” (K. Horváth Zsolt) ívelő történeti képek és olvasati dilemmák tárgykörét. A könyv „életkora”, a rendszerváltó reményeket történeti múltban felmutató, majd jelenkorban még kereső és képzelt jövőbe is vetítő ekképpeni mustrája ugyanakkor korántsem avult el (vagy ha elavult volna is, olvassunk fölöslegesen), már csak azért sem, mert aktuális napjaink még 1999-nél is sokkal harsányabb emlékezetkultuszban és történelem-építésben kiteljesedő példatárát kínálják a hétköznapi történések menetében és kollektív historiográfiájában.

Egy jelenkori értelmezés-technológiai és megismeréstudományi eljárás persze aligha lehet meg ismereti és emlékezeti előképek, sőt kialakuló konvenciók nélkül. Így van ez legtöbbször a gyakorlati ismeretek terén éppúgy, mint a tudománytörténetben, a zenei közbeszédben vagy az építészeti tradíciók esetében, vizuális művészetekről nem is szólva. De éppen az emlékezés, a tudás és a tudhatók, az érzékelhető és a látens tartalmak oly széles köre teszi fontossá, hogy a (ma már „idejét múlt”) emlékezeti imasarkokat magunk is kijelöljük mentális térképeinken. Ilyen számomra az a végtelenül, s emiatt átfoghatatlanul gazdag tanulmány-válogatás, melyet a Petőfi Irodalmi Múzeum adott ki *Az irodalom ünnepei*¹¹ címen. Ezek kultusztörténeti tanulmányok (ez a kötet alcíme is egyben), melyek között a magyar kultusz-kutatás impozáns nevei és témakörei köréből ha nem is minden, de egy seregnyi fontos építmény kikandikál. Ilyen (a hét fejezetcímből az egyik, Kalla Zsuzsa és Vörös Boldizsár gondozásában összefoglalt válogatott szakirodalmi bibliográfia, a többi a konferencia tematikáinak arányosan csoportosított egységeiből formálódik) az a kultikus színtér alkotta példatár, melyben a hagyományos kultuszok mellett a történeti, kommunikációs, irodalmi, valláshistóriai, kulturális antropológiai vonzáskörű kultuszformációk is helyet nyerhettek immár, s ezt hat nagyobb tárgykör fedi le: az irodalom ünneplése és kultusza, az ünnep és nyelv kapcsolatai, az ünneptörténet és irodalmi legitimációi, az ünnepi hagyományok születése és transzformációi, az írói évfordulók, valamint az ünnepi alkalmak és alkalmi ünnepek kultuszhelyek, írószalon, szürrealista megoldások és uralmi referenciákra kiterjedő kölcsönhatások. Költőkoszorúasztól ironikus kegytárgyvásárig, szertartásnapoktól ellenkultuszokig, jubileumi laudációktól irodalomszociológiai vagy műértelmezés-politikai képlettárig egy seregnyi olyan témakör vonul itt fel kétszáz oldalon, amiből egyik vagy másik is elegendő lenne Harrarinak reggelire vagy Byung-Chul Hannak egynéhány újabb monografikus esszékötetre valóként.

Az egészben talán nemcsak az a lenyűgözően szép, ahogyan az irodalom körül reprezentatív alakot ültő kultuszok formálódnak, gomolyognak, előképpé és ideává

¹¹ Kalla Zsuzsa (szerk.) (2000): *Az irodalom ünnepei*. PIM Könyvei 9., Budapest, 321 o.

RECENZÍÓ

válnak, áthatnak más-más tudáságazatokat és érdeklődésmódokat, szellemiségeket és korszakokat, hanem ahogyan minderről egy ilyen konferenciakötet a maga harmonikusan egybehangzó változatosságában mégis képes teljes képzetet felmutatni – minden reménytelenség dacára is. Talán legeggyűgyűbben úgy fogalmazhatnám: a kötet maga is hozzájárul a kultuszépítéshez a kultusz definícióival, leírásmódjaival, irodalmi kultuszokat gyarapító sokszínű kulturális színek-együttesével, a kultuszok kultuszának megnevezésével is. A tradíciók és konvenciók, befogadói és kreatív terek alakzatváltozásai mellett valahol az egész kötetnek ott sejlik hátországában az abbagyhatatlanság, a folytonosság igénye, a rálátás és belátás megannyi játsz-mája. S persze a kezdeti „ironikus” kultuszkutatósi felhang időbeli változásokkal terhelt a kultusz kultúrateremtő mibenlétéhez is mindinkább hozzájárul, idővel talán önmaga is kultusztárggyá leszen. Valamelyest mutatja ezt az is, hogy az irodalom saját ünnepei sem csak az irodaloméi, hanem mélyen társadalmiak is, sőt érzékelés- és értelmezéstudományiak, filozófiaiak is (mint ezt az alább még sorra kerülő Mészáros András kötete példázza egzakt kínálatával), s mi több, még jut belőlük a „hiányból erényt” formáló tárgyi hagyatékpótlást megtestesítő megoldásoknak (régészeti leletektől a barokk színházvilág díszleteiig vagy a hagyományos kulturális örökségfogalom avantgárd képzeleti archívumáig – mint ezt Kálnoky-Gyöngyössy Márton, Hegyi Katalin, Papházi János, Jankó Judit, K. Horváth Zsolt vagy Frazon Zsófia tanulmányai mutatják) a *Múzeumcafé* folyóirat 55-56. számában.¹² Ez a vastkos kötetnyi kiadvány éppen *Irodalom. Kultusz és emlékezet tematikus* címmel jelent meg, s mindazt, amit fennebb ha hiányosságként, felszínként és mélyülési mutatóként határoztam meg, szinte egy fedőlap alatt magába foglalja. A 2016-ban megjelent szám 336 oldala olyan elkápráztató gazdagsággal ontja magából a kultuszformálás alakváltozásait, olyan végtelenül finom, igényesen szerkesztett, megnyerő küllemű, színesen illusztrált képeskönyvvé áll össze, hogy felszíneinek erőtelje megragadása nem csupán szégyenérzettel, de a tevőleges fölöslegesség-érzettel tölti el az olvasót. Ha mindez gondolható és tudható, ha a képtelen és képes reprezentációk ilyen „muzealizálható” meg illusztrálható meg aktualizálható kihívás-tömeget reprezentálhatnak, akkor már valóban pusztá lapos sejtéssé válik a Harari- vagy Han-felfogásmódok univerzális, makroléptékű, elvontan sem eléggé igaz, távolképként még érvényes, de életközelségében éppen hiányjelenségként feltűnethető tudományos aprólékoság, amely itt jelen van. A rovatok tagolása (szemle, módszertan, disputa, irodalom, múzeumnegyed, inside out, múzeumőr) ugyanazt a könnyed, izgalmasan értelmes, kihívóan szakszerű, elkötelezetten kíváncsi, árnyaltan merész aspektust tükrözi, melynek horizontján és tétjei között az irodalom és a művészetek nem kultusztárgyak, hanem életvalóságok, létforma-stílusok, percepciók univerzumok, befelé mélyülő tudástengerek, habos képzelet-fellegek inkább. S ez felüdítő, lekötelező,

¹² *MúzeumCafé* 55–56., 10. évf., 2016/5–6., november-december,
<http://muzeumcafe.hu/hu/muzeumcafe-54-2/>

RECENZÍÓ

olvasói hálára késztető. Sőt, olyasfajta „halhatatlanság” reményképét kelti, amelyben már más tárgyak, más eszmék, más törekvések megtelepedtek egykoron, s egészen kiűzetésük végnapjáig lakni is fogják mindazt, amire kiterjedhetnek.

E kiterjedések sokasága közül is válogat, miközben iszonytatóan széles spektrumát fogja át könnyed eleganciával Mészáros András, a nálunk sem ismeretlen (de még kevésbé vagy szűk körben respektált) pozsonyi filozófus kötete, mely a társadalomfilozófia irodalommal és érzékelés/befogadás-művészeti határaival incselkedve mutatja be az irodalom történetének kettős mivoltára jellemző metafizikai problematikát, a kontinuitás és a lételméleti kérdések irodalmi alakok révén megjelenő sajátlagossága. A *Mozgó halhatatlanság*¹³ című munkájában, melyben alapkérdése (Anatole France nyomán megmaradt problematika) a filozófiatörténet-írás metodológiáját keresve a szépség bűvkörében kutatott, de racionálisan hozzáférhetetlen eszmék körét teszi meggondolandóvá. A magyar nyelv és a filozófia oktatásában a „magyar filozófia” szinte csakis Magyarországon művelt filozófia lenne-e dilemmája fogalmazódik meg, a kazuisztikával kapcsolatos irodalomtudományi tézisei között a francia regények 17–18. századi mintázatai tükröződnek, Márai Sándor képét Casanováról, vagy a Bűn és bűnhődés motívumának Don Juan-művekben visszaköszönő változatait követi nyomon, majd a szerelem erkölcsi megfontolás tárgyává válása vagy Szelényi Ödön vallásfilozófiai meglátásai egyaránt úgy kapnak helyet művében, mint eszmetörténeti kihívások egy posztmodern filozófiatörténet jelenében. Alexandriai Szent Katalinról mint a filozófusok védőszentjéről is úgy értekezik, mint egyfajta „esztétikai világnézet” képviselőjéről, az irodalmi művek kazuisztikai, vagyis esettanulmányi értékkel bíró esztétikai (s a modernitás kora óta már nem ismeretközvetítő, hanem etikai) tartalmairól pedig sajátos pozitivistika komparatisztika révén kínál elének elemző írásokat. Éppen emellett érvel, hogy ha a megalapozatlan és prekonceptiózus „szintézisek” deduktív szemléletét elfogadjuk, akkor az „archiváló-rekonstruáló viszonyulás” létjogosultságát erősítjük ezekkel szemben, s nem elégszünk meg „szinoptikus látásmód” helyetti impresszió-áradattal vagy felületes „rendszeralkotó” szókimondással. Már a korábbi, *Idő által homályosan*¹⁴ kötetében is jelen volt az irodalom időiségének dilemmája, s itt most a „kulturkontinuitás” fogalomkörébe vonja be olvasóit, melyben „az irodalom 'nyersanyagot' szolgáltat az emberi dolgokról való elmélkedéshez”, vagyis „nem 'tanulmányokat' von le egy-egy műből, hanem a lehetséges emberi viszonyulás- és létmódokat próbálja kielemezni. És mivel az irodalom mégiscsak az esztétikum területe, és ennek az esztétikumnak egyik kulcspozíciót betöltő alapeleme az ízlés, azt hiszem, hogy a kazuisztikát követő további nagy téma lesz, hogyan alapozhat meg egyfajta etikumot az ízlés. Azért is lesz egy fontos téma, mert az etikának a hagyományos metafizikai alapvetése már lehetetlen, valamiféle alapozás nélkül pedig prédikációvá süllyedne.” (11.)

¹³ Mészáros András (2006): *Mozgó halhatatlanság*. Kalligram, Pozsony, 168 o.

¹⁴ Mészáros András (1999): *Idő által homályosan*. Pesti Kalligram, Budapest, 128 o.

RECENZÍÓ

A kötet a szaktudományos „normáktól”, vállalásoktól eltérően még azt is tükrözi, hogy a nyitó és záró tanulmány „a személyes szimpátia és vonzódás két pólusát is illusztrálja: az egyik Alexandriai Szent Katalin (és az ő nekem szóló jelenbeli megtestesítő, akinek azt a könyvem ajánlom), a másik pedig Anatole France, aki – bár amennyire avíttnak tűnhet sokak szemében – számomra azt az író-t jeleníti meg, aki egyesíteni tudta műveiben a filozófiát és az irodalmat, és aki ezen művein keresztül a megbocsátással és finom iróniával ötvözött tiszta rációt közvetíti számunkra.” (12.)

Etikum és esztétikum, filozófia és bölcsellettisztelet, irodalom és személyes vonzódások olyan érzékeny és bűvösen „közérthető” tanulmányai ezek, melyeket a recenzens vagy interpretálni próbálkozó csakis sután jelezhet körvonalaiukban. Mészáros, aki a magyar filozófiatörténet egy speciális (alapozottságú, pozíciójú, helyszínű és hangoltságú) ágazatát képviseli, itt nagyon-nagyon az Emberért beszél az Emberről és a befogadásra nyitott Embernek. Indításnak sem kellemetlen, élménynek meg végképp izgalmas harmónia ez, s amennyiben nem „talált szövegre” épül (a Szent Katalin legendák cseh és magyar példákon összevetéssel kerülnek a folyamatba), annyiban a filozófia önmagára találásának egyik lehetséges útjáról is szól a harmóniakeresés szándékával, valahol a kanti „in sensu scholastico” és az „in sensu cosmopolitico” együttesében, vagyis a filozófia nem önmagára reagáló, hanem a „világfilozófiához” közelítő, arra és abban autonóm módon megnyilvánuló lehetőségével. S hogy ez nemzeti filozófia-e (no meg ha igen, milyen is a származástudata, mely nemzet önképét tükrözi és mikor, miért, milyen módon), arra sokféle válasza van, mindeközben (nem egy, de egyediségében példás) válasza a Szent Tamás értelmében vett időiség kérdéséhez adott méltó felelet: „ha nem kérdezik, tudjuk, de ha rákérdenek, nem ismerjük a választ.” (65.)

Mészáros ismeri a válasz(ok)at, számosat, sokat, példásat, filozófiai és irodalmi is. Ahhoz azonban, hogy ebből mi is részesüljünk, „tanuljunk”, elsőbb Őt magát kell olvasgatnunk. S megéri! A halhatatlanság mozgó ugyan, de a hallhatóság nélkül csak a megértés feléig sem jutunk el.

Megértés pedig, ha egyáltalán vágyható-létezhető-képzeltető mint eszme, kétségtelenül ott rejlik az irodalmi művekben, azt megannyi példán itt már nem illusztrálhatjuk – fölösleges is lenne, mindenkinek ezernyi más képe van minderről, mint a sajátjaim. De kérdés marad, elegendő-e a példa, maradandó-e a minta, hihető és releváns lehet-e jó idővel később, amit írói mű, filozófiai tétel, megértő mód, kulturális hagyaték vagy épp magánérdekűnek tetsző feljegyzés tükrözni képes. És mennyiben filozófia a halhatatlanság mozgásába belelátni, vagy egy kanonizált irodalmi művet másképpen megérteni, ellenkezőleg interpretálni, esetleg túlértelmezni. E dilemmák nem csupán afféle bölcsész akadémikusoké, hanem maga az irodalom is tükrözi, az irodalomtudomány is megfejtje magát a szövegben rejlő feltalálást. Sőt, ha kifejezetten a szöveg a találat tárgya, akkor a helyzet még kevésbé reánk van bízva. Ebbe a dilemmázásba kalauzol bele Z. Varga Zoltán az *Önéletrajzi töredék, ta-*

RECENZÍÓ

lált szöveg kötetében,¹⁵ ahol „genetikus kritika” nyomdokain az írói életművekben (hagyatékban, szövegváltozatokban, jegyzetekben, naplókban, filológiai szövegforrások révén elérhetően) megmaradt „töredékes írásokat” és az önéletrajzi írásmód hagyománya szerinti értelmező módokat veszi igénybe, miközben a „talált szöveg, talált tárgy” ellentmondásosságának kérdését „mint a műalkotás autonómiájának bírálata” problémáját kezeli. Kötete hátlapja erről így értesít: »„az író minden sorát, még a magánleveleit is a nyilvánosságnak írja, {...} titokban számítva reá, hogy e bizalmas sorai is odatartoznak majd egyszer művéhez” – írja a naplóolvasó és -író Márai Sándor 1934-ben, akkor, amikor az önéletrajzi műfajok Magyarországon az irodalmi élet fősodrába kerülnek. E könyv éppen ennek az időszaknak, a magyar irodalmi modernségnek néhány fontos önéletrajzi töredékét vizsgálja. Csáth Géza, Füst Milán, Márai Sándor naplói, József Attila *Szabad-ötletek jegyzéke*, Babits Mihály beszélgetőfüzetei jóval keletkezésük után jelentek meg, s az írói életműhöz tartozásuk közel sem olyan egyértelmű, mint azt a fenti idézet sugallja: a nagy, kanonizált életművek posztumusz, szerzői jóváhagyás nélkül kiadott „talált szövegei” kihívás elé állítják az olvasót és az irodalomtörténészt. A kihívás azonban nem csupán a keletkezés és megjelenés körülményeiből következik, hiszen e szövegek különös szellemi bátorsággal és elszántsággal beszélnek tabutémákról, szexualitásról, halálról, testi szenvedésről, évnesztésről, mámorról, mindez pedig magyarázza az olvasói, értelmezői vágyat, mely az irodalomtörténeti feledésből kultúránk felszínére hajtja e peremszövegeket«.

Az élhető világok peremtérsegeiben megfogant, rejtve vagy hagyatékban maradt gondolati örökség terén itt Z. Varga mintha ellentétes póluson állna az imént magára hagyott Mészárossal szemben. Utóbbi a „talált” gondolkodási örökséget a továbbgondolás felé viszi, Z. Varga viszont előveszi és aktualizálja a kérdést, mennyiben „illetéktelen” az olvasó a műalkotás keletkezési körülményeibe belelátva mintegy az alkotói autonómia bírálatára, meg azután a „talált szöveg” mint módszertani mező miképpen válhat textológiai és poétikai megfontolások részévé, a jóváhagyás nélküli közlés és következményeként „a szerző eltűnése, a mű széttörededezése” mi módon lesz a „nyitott mű” esztétikájának éppen kontrasztjaként a „korlátozott szerző” félig-értelmezett tárgyává – vagyis a talált szövegek olvasásának etikai problémái hogyan vezetnek el a ready-made, avagy a konceptuális műalkotás kihívásaihoz, s különösen a kiemelték (Csáth Géza, Füst Milán, Márai Sándor, József Attila, Babits Mihály) mintegy újraolvasati aspektusával megoldható értelmezéseihez. De már könyve elején kiemeli az irodalomtudomány számára is problematikus „olvasói szerep” mint kreatív részvétel fontosságát/lehetőségét: »Jól tükrözi ezt az álláspontot a közelmúlt egyik legnagyobb tekintélynek örvendő irodalomtudósa, Paul de Man állítása: „az autobiográfia [tehát] nem műfaj vagy mód, hanem a megértés vagy az olva-

¹⁵ Z. Varga Zoltán (2014): *Önéletrajzi töredék, talált szöveg*. OPUS Irodalomelméleti tanulmányok (14). Balassi Kiadó, Budapest, 201 o. A kötet letölthető innen: <http://real.mtak.hu/18403/>

RECENZÍÓ

sás alakzata, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet”, ám „amikor azt állítjuk, hogy minden szöveg önéletrajzi, egyazon oknál fogva egyúttal azt is ki kell jelentenünk, hogy egy sem (lehet) az”. Az olvasás, az értelmezés szerepének hangsúlyozása az önéletrajziség megítélésében örvendetes, ugyanakkor a dekonstrukción és a posztstrukturalizmuson iskolázott értelmezők mintha csupán de Man kijelentésének második felét vették volna komolyan«. (7–8.) Egyszóval amikor életrajzi és/vagy önéletrajzi értelmezés különbségeiről esik szó, (így hát a szerzői interpretáció tudatosságáról és az örökül hagyás szándékosságáról is), akkor „míg az önéletrajzi értelmezés abból indul ki, hogy a szerző egy vagy több, sőt akár az összes művében szándékosan, műfaji mintákkal és textuális stratégiákkal kísérletezve próbálta jól-rosszul, sikerrel-sikertelenül megalkotni szövegbeli képét, addig az életrajzi értelmezés függetleníti magát az intencionalitás meglététől, s a szöveg és az életrajz közti kapcsolatot természetesnek, magától értetődőnek és kikerülhetetlennek veszi, következtetéseit pedig általános-lélektani és történelmi-társadalmi elvekre alapozza.” (11.) A sokszínű, sőt eltérő előfeltevésekből és tudományos célokból kiinduló elméletek összetett kapcsolatokat próbálnak keresni szöveg és szerzője, üzenet és befogadója, közlő és közvetítő szellemi kölcsönhatása, az önmegjelenítés stratégiai között a nyelvi és műfaji kifejezésformák kibontási terei, mindezek mintáinak történelmi és társadalmi jelentéseit, ellenállásait felkínáló okfejtések egész serege, sőt egész korszaka és értelmezési eljárás módjai között. Hiszen ha a szerzői szándékoltóság a mű struktúrájában is benne van, akkor egyfelől szükségtelemmé lehet a pótlólagos olvasatok tömege, amelyek a szerzői-műalkotási folyamat genezisében ott látják az evidens életvilág-lenyomatokat is, másfelől meg a szövegek mögé behúzódozó szerzői jelenlét éppen az olvasói aktivitást segítő-hívna-csalogatná elő, amennyiben ezek a „nyitott mű” olvasatában nem a szerzőt korlátozzák, hanem az olvasót segítik (21–41.), egyúttal az alkotó számára is „implicit szerzővé” lesz mindenkori olvasója, „második énjévé”, akinek ugyan nem szánta feljegyzéseit, „szemétkosárba” dobott vagy félbehagyott szövegeit, sőt esetleges életrajzi magyarázatait sem, de végtére is már nem sokat tehet a befogadói önkény, újraalkotás, névtelen szerzőség vagy a nem-közlést, az öncenzúrázást figyelembe nem vevő felhasználói reflexiók ellen. Ezt Z. Varga ekként zárja rövidre első nagy fejezete végén: „A talált szövegek a szerző egymással összeegyeztethetetlen poétikai, esztétikai, ideológiai, politikai nézeteinek konfliktusából származó befejezetlen vállalkozásoknak tekinthetők, amelyek épp ezáltal az életmű időbeli alakulásban lévő erőhatásait fedik fel számunkra. S ha illúzióknak, utólagos kritikai konstrukciónak tekinthető is az írói témák és a kifejezőeszközök dialógusából egy írói pálya alakulástörténetére, vagy még inkább egy személyiség történetére következtetni, olykor mégis dramatikus folyamatként, narratív struktúráként lehet megragadni az eszmék, a nyelv és a történelmi, társadalmi környezet konfliktusát egy életműben, melyet Michel Beaujour más kontextusban használt kifejezését átvéve az 'írás drámájának' is nevezhetnénk.” (45.)

RECENZÍÓ

S ha az írás drámája akár csak ezen a módon, az élettörténetekbe és a narratív énelbeszélésekbe fordított közlési szándék mentén nemcsak a szerző aggálya lesz csupán, hanem a befogadó/értelmező/újraolvasó/átkontextualizáló közösségé is akkor az „írás 2.0” verzióját az olvasás 2.0-jának is követnie tanácsos. Elhagyva itt most az irodalmi életrajzok vagy élettörédek-közlések prózapoétikai mezőit, ideje visszatérnem a kóborló útválasztás kiindulópontjához, vagy valaminő végcéljához is. A „tudni nem érdemes dolgok” egykor Hatvany Lajos által megfogalmazott „kompendiuma” nemcsak a Nyugat szellemiségét és a kelet lemaradottságát tette kontrasztos ellenképbe, de a megismeréstudományi megoldások között nyilvánvalóan az irodalom, a művészetek, a „nem praktikus” felhasználható tudások körét éppúgy. Az „olvass feleslegeset” (hatásában látszólag „antitudományos”) attitűdje is ehhez nyújt készletet. Én meg alkalmazkodtam ehhez, s csupa felesleges tépelődést ajánlottam az olvasónak.

Fenti példám csupán alkalmilag a polcra lerántott, esetleges olvasatba simuló kínálat részletei. A mikroszintű belátás, a közelítések és mutatkozások intimebb szférái egyben arra is utalnak, miként lehet, miként szabad és miképpen érdemes is az elismerés felé venni az irányt, s nem az ismertséggel beérni, amely ugyan több „lájkot” hoz a konyhára, de megfosztja az olvasót, a szerzőt, a tudható tudások végtelen köreit is az esetlegességek fontosságától. Holott – vélem én, de bizonyosan cáfolható is vagyok – a tudástudomány épp ezekről a tudás-szimulákrumokról, látszólag cáfolhatatlanságig okadatolt képzetekről képes kimutatni a lehetséges tudásokon belüli felfedezések örömeit, kreatív mezőjét, a tudás élményének fontosságát és igényét. Már ameddig – még képes és hajlamos és felelősséget érez eziránt.